

بررسی اقلیم، معماری و فرهنگ ماسوله با رویکرد معماری بومی از منظر انسان‌شناسی شهری یعقوب شربتیان^۱

استادیار انسان‌شناسی، گروه علوم اجتماعی، واحد گرمسار، دانشگاه آزاد اسلامی، گرمسار، ایران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۲/۰۳ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۴/۰۶

چکیده

معماری بومی هر منطقه بیان‌کننده بخشی از ویژگی‌های فرهنگ، موقعیت جغرافیای و اقلیم آن منطقه است. زیرا فرهنگ، محیط زیست و معماری بر یکدیگر اثرگذارند این موضوع در مورد معماری بومی شهر ماسوله نیز صادق است معماری ماسوله منحصر بفرد است در این منطقه حیاط و پشت بام بناهایی که در دل کوه ساخته شده‌اند محل عبور و تردد ساکنین منطقه است شهر تاریخی ماسوله مدل خوبی برای یک معماری بومی و پایدار محسوب می‌شود معماری که به فرهنگ، طبیعت و سبک زندگی مردم احترام می‌گذارد. هدف اصلی این تحقیق بررسی ابعاد فرهنگی، زیست محیطی و معماری بومی شهر ماسوله است. این پژوهش از نظر ماهیت از نوع کیفی است که در مرحله‌ی گردآوری اطلاعات از اسناد و روش‌های میدانی بویژه مشاهده‌ی مشارکتی و مصاحبه عمیق استفاده نموده؛ ضمن آنکه برای تحلیل داده‌ها نیز از چارچوب نظری محیط‌شناسی فرهنگی جولیان استیوارد سود جسته است.

واژگان کلیدی: فرهنگ، اقلیم، معماری بومی، ماسوله، انسان‌شناسی شهری

مقدمه

معماری و شهر برای انسان قبل از مدرنیته، عموماً محصول خلاقه‌ای بود که نتیجه محدودیت‌های اقلیمی و سازه‌ای از طرفی و باورهای جمعی افراد از طرف دیگر محسوب می‌شد. و آنچه که فضای مصنوع او را تشکیل می‌داد، برخاسته از بستر و همپا و همراستا با ویژگی‌های آن منطقه بود. این پیوند سبب شده بود که محصول اندیشه معمار در حدود ویژگی‌ها و باید‌هایی که مصالح محلی و شرایط محیطی به اثر اجبار بر او تحمیل می‌کرد، امکان حرکت داشته باشد. از جهت دیگر به علت باورهای متافیزیکی به طبیعت و پدیده‌های آن و لزوم حفظ این عرصه به عنوان موهبت، معماری به گونه‌ای انجام می‌گردید که چرخه حیات مختل نگردد و این از ویژگی‌های اصلی معماری بومی محسوب می‌شد. معماری بومی که امروزه به عنوان میراثی از گذشتگان تلقی می‌شود میراث مردمانی است که آموزش معماری ندیده بودند اما به آفرینش بناهایی پرداخته‌اند که باز گو کننده شیوه اندیشه و افکار مردم آن منطقه و دوران است.

در منطقه مورد مطالعه یعنی ماسوله نیز تعاملات صورت گرفته بین انسان با طبیعت موجب شده است الگوهای خاص در معماری به وجود آید که می‌توان آن را معماری بومی یا معماری سازگار با اقلیم آن منطقه نامید به نحوی که ساکنان این منطقه تهدیدها را به فرصت و ضعف‌ها را به قوت تبدیل کرده‌اند.

در ماسوله هماهنگی معماری با محیط طبیعی و جغرافیایی منطقه کم نظیر است از اینرو حفظ و نگهداری این مجموعه در وضعیت کنونی و انتقال آن به آیندگان قابل توجه و بررسی می‌باشد.

از آنجا که محیط‌های شهر از فضاها، گروه‌ها و خرده فرهنگ‌های مختلف تشکیل شده‌اند که هر یک می‌توانند به نوعی موضوع پژوهش‌های شهری در رشته‌های مرتبط با شهر قرار گیرند. بر این اساس معماری شهر ماسوله نیز از بعد انسان‌شناسی مورد توجه قرار گرفته است. انسان‌شناسی شهری از جمله زیر گروه‌های شاخه‌ی وسیع انسان‌شناسی است که پژوهش‌های خود را بر شهر و مسائل شهر متمرکز کرده است.

اهمیت و ضرورت پژوهش:

کشور ایران با گستره مرزهای سیاسی، دارای مناطقی با ویژگی‌های خاص اقلیمی است. ویژگی‌های خاص آب و هوایی تأثیر مستقیم و مهمی بر فرهنگ و رفتارهای اجتماعی جوامع مختلف ساکن در این مناطق داشته و دارد. معماری بومی ایران چنان هوشمندانه و با درایت تعالی یافته است که فقدان تداوم آن در برخی مناطق دردآور است. خودباختگی در فرآیند ساخت و ساز معماری معاصر ناشی از بی‌توجهی به جایگاه معماری بومی ایران است. اما در این میان یکی از مناطقی که در آن هماهنگی معماری با محیط طبیعی و جغرافیایی بی‌نظیر است ماسوله نام دارد. در عین حال این شهرک نیز هم اکنون رؤیا رو با مسائلی مانند ریزش سنگ، سیل، رانش زمین، زمین‌لرزه، تصرف به منظور توسعه عمرانی و انسانی و تخریب و ... می‌باشد، که احتمال خطر را در این ناحیه به حداکثر می‌رساند. بر این اساس مطالعه، شناخت و ثبت و ضبط پدیده‌های فرهنگی و معماری بومی این منطقه و تحویل آن به آیندگان از ضرورت ویژه‌ای برخوردار است.

اهداف تحقیق: برای پژوهش مورد نظر می‌توان اهداف زیر را در نظر گرفت: بررسی معماری بومی ماسوله و شناخت ویژگی‌های آن؛ بررسی رابطه متقابل فرهنگ، اقلیم و معماری ماسوله؛ بررسی رابطه معماری پایدار با معماری بومی ماسوله؛ بررسی ویژگی‌های جغرافیایی، فرهنگی و اجتماعی ماسوله.

روش تحقیق: پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی-تحلیلی و بر مبنای مطالعات اسنادی (کتابخانه، مجلات، اینترنت)، مصاحبه و مشاء هده انجام شده است.

فرضیات تحقیق: با توجه به ماهیت این پژوهش، این تحقیق در پی تأیید یا نفی فرضیه خاصی نیست و می‌کوشد با طرح سئوالات مشخص شده پاسخ‌های بدست آمده را از نتایج تحقیق کسب نماید.

سئوالات تحقیق: معماری بومی ماسوله دارای چه ویژگی‌های است؛ چه رابطه‌ای میان فرهنگ و اقلیم با معماری ماسوله وجود دارد؛ کدامین ویژگی‌های معماری پایدار در معماری بومی ماسوله به چشم می‌خورد؛ بر خی از ویژگی‌های جغرافیایی، فرهنگی و اجتماعی ماسوله کدامند؛

چارچوب نظری

این تحقیق بر مبنای مدل نظری محیط‌شناسی فرهنگی و با تأکید بر دیدگاه نظری جولیان استیوارد؛ از جمله افرادی که در تجدید حیات مکتب تکاملی در غالب محیط‌شناسی فرهنگی نقش به‌سزایی داشته، انجام شده است. نظریه پردازان این مکتب با بازنگری نظریه‌های تکاملی بر مبنای اطلاعات و اندیشه‌های نوپدید و همین‌طور ادغام مدارک باستان‌شناسان و قوم‌شناسان، رهیافت تکامل‌گرایان قدیم را بسط داده و اصلاح نمودند. آنان نیز مانند تکامل‌گرایان اولیه کلید بازگشای تنوع فرهنگی را در قضیه‌ی تکامل می‌دیدند، با این تفاوت که تکامل فرهنگی را محصول کش-های متقابل انسان‌ها با محیط زیست‌شان می‌انگاشتند (Bits & Pelag, 1996: 80).

جولیان هاینز استیوارد Julian Haynes Steward یک نوتطور گرا بود که بر رابطه‌ی میان فرهنگ‌ها و محیط طبیعی تأکید می‌کرد. بحث او این بود که فرهنگ‌های گوناگون ویژگی‌های مشابهی در تطورشان دارند که این ویژگی‌ها به مثابه تطابق‌های موازی با محیط‌های طبیعی مشابه می‌باشند (Fakouhi, 2004).

ویژگی‌های جامعه مورد مطالعه

ماسوله

ماسوله یکی از نقاط تاریخی، سرسبز و خوش آب و هوای شمال ایران با هوای مه‌آلود، تابستان‌های خنک و زمستان‌های پر برف است ماسوله در جنوب غربی استان گیلان در بخش سردار جنگل فومن، ۶۰ کیلومتری شهر رشت ۳۶ کیلومتری شهر فومن و ۲۰ کیلومتری شهر ماکلوان واقع شده است. ماسوله با ویژگی‌های متفاوت جغرافیایی یکی از مناطق بیلاقی شمال ایران است (شرفی ماسوله و فروغی ماسوله، ۱۳۷۲).

موقعیت جغرافیایی

شهر امروزی ماسوله با وسعتی معادل ۱۰۰ هکتار در مختصات جغرافیایی ۴۸ درجه، ۵۹ دقیقه طول شرقی و ۳۷ درجه، ۹ دقیقه عرض شمالی قرار دارد. اختلاف ارتفاع مرتفع‌ترین و پایین‌ترین سطح شهر حدود ۱۰۰ متر است (جعفری: ۱۳۹۴).

تاریخ و پیشینه ماسوله

ماسوله‌ی قدیم یا «کهنه ماسوله» که در فاصله «هشت کیلومتری غرب جاده ماسوله به خلخال» قرار گرفته است سکونتگاه اصلی و اولیه مردم ماسوله بوده است که اکنون آنچه در این مکان به چشم می‌خورد سنگ دیوار بناهای آن است. در نخستین کاوش‌های باستان‌شناسی شهرستان فومن که در شهریور ماه ۱۳۷۴ توسط هیئت پژوهشکده باستان‌شناسی سازمان میراث فرهنگی استان گیلان در این محوطه صورت گرفت مشخص شد که از سده پنجم تا هشتم هجری «کهنه ماسوله» به عنوان یکی از مراکز مهم در زمینه فلزکاری بوده است. همچنین سفال‌های لعابدار با رنگ‌های متنوع که مشخصات دوره سلجوقی را داشته‌اند در این منطقه کشف و این ناحیه به دلیل اهمیت و اعتبار تاریخی آن در شهریور ۱۳۸۵ در فهرست آثار ملی ثبت شد.

تصویر شماره ۱: نمایی از شهر ماسوله

درباره انتقال مردم ماسوله به مکان فعلی نظرات مختلف و گوناگونی ارائه شده است یکی از مشهورترین آنها این است که عون‌بن‌علی از نوادگان امام اول شیعیان به همراه سید جلال‌الدین اشرف از فرزندان موسی کاظم امام هفتم شیعیان که مزارش در شهر آستانه اشرفیه گیلان قرار دارد در جنگی در حوالی طارم زنجان زخمی شد و راه ماسوله در پیش گرفت و در مکان فعلی ماسوله جان سپرد و به خاک سپرده شد. سپس به تدریج ماسوله‌ای‌ها در اطراف مزارش خانه ساختند و بدین ترتیب ماسوله فعلی شکل گرفت. روایتی زلزله بزرگ سال ۸۹۰ هجری قمری علت کوچ مردم ماسوله را به مکان فعلی بیان می‌کند و روایتی دیگر همه‌گیر شدن بیماری طاعون در سال ۹۴۳ هجری قمری در کشور را دلیل این جا به جایی ذکر می‌کند.

وجه تسمیه

در باره دلیل نام گذاری شهر ماسوله یکسان اندیشی نیست و نظرهای گوناگونی در این مورد وجود دارد ولی علی الاصول نظر به شکل پلکانی ساختمان‌های واقع در دامنه ماسوله بهتر است آن را جداگانه مرکب از ماس (بزرگ) و اوله (سینه و دامنه) در نظر گرفت. بر این اساس ماسوله یعنی "محلی واقع در دامنه بزرگ و وسیع" (Ashkebos, 2000)

زبان

زبان اصلی مردم ماسوله، به روایت خود مردم ماسوله موسلی Moosli است؛ که بسیار شبیه زبان تالشی، زبان مردم غرب گیلان و جنوب جمهوری آذربایجان است (Abdoli, 2001).

دین و مذهب

دین مردم ماسوله اسلام و مذهب آنان شیعه می‌باشد.

تبار و قومیت

قرار گرفتن ماسوله در شاهراه ارتباطی گیلان و آذربایجان و نیز برخورداری این شهر از هشت کاروانسرا موید این است که اقوام مختلفی از قدیم در این شهر رفت و آمد داشته‌اند و بسیاری نیز به واسطه مهاجرت و ازدواج طی سالیان متمادی در ماسوله ساکن شده‌اند. بنابر این نمی‌توان گفت که مردم ماسوله به طور خالص تالش هستند ماسوله‌ای‌ها به واسطه زبانی که صحبت می‌کنند از گذشته به راحتی می‌توانستند با اقوام مختلف ایرانی ارتباط کلامی داشته باشند چون زبان تالشی به مادی و پارتی شبیه است (Diyano, 2001).

جمعیت، اقتصاد و صنایع دستی

مردم ماسوله بالعکس مردم بسیاری از مناطق گیلان کشاورز نبوده و نیستند و در گذشته به تجارت و دامداری اشتغال داشته‌اند. ماسوله به عنوان مرکز تأمین لوازم مورد استفاده دامداران، با همه تحولاتی که در منطقه ایجاد شده هنوز هم از اهمیت نسبی برخوردار است و یکی از مراکز اصلی تأمین مایحتاج دامداران محسوب می‌شود در ماسوله صنایع دستی کوچک مانند ابزارهای دستی، چموش‌دوزی و بافته‌های پشمی وجود دارد. بازار ماسوله محل دادوستد مردم ماسوله از یک سو و گردشگران از سوی دیگر است.

رونق اقتصادی مستمر از مهم‌ترین عوامل شکوفایی و رشد اجتماعی مردمان شهر تاریخی ماسوله بوده است. سیر مهاجرت مردم به شهرهای بزرگ همجوار، به گونه‌ای بوده که از ۳۵۰۰ نفر جمعیت ثابت سال ۱۳۳۵، تنها ۵۱۵ نفر در سال ۱۳۸۵ باقی مانده است. بیش از یک سوم این افراد نیز از مردم جنگل‌نشین اطراف هستند که جایگزین اهالی اصلی شهر شده‌اند. در حال حاضر گردشگری اساس اقتصاد محلی و مهم‌ترین منبع درآمد اهالی به شمار می‌رود. وجود امکانات و پتانسیل‌های سرمایه‌گذاری، تولید و فعالیت اقتصادی برای فعالان اقتصادی، وجود فرصت‌های شغلی کافی برای نیروی انسانی وارد شده به بازار کار به عنوان مهم‌ترین منبع درآمد خانوارها برای گذران زندگی خود و نیز وجود زمینه انتظاری مطلوب در افراد در رابطه با آینده بهتر اقتصادی، خود از مهم‌ترین عوامل جذب جمعیت به یک محل و یا نگهداشت جمعیت در آنجا است (به نقل از آقای مصطفی پورعلی، مدیر پایگاه پژوهشی ماسوله).

اقلیم ماسوله

ماسوله بین دو شهر رشت و زنجان واقع شده است شهر رشت دارای اقلیم معتدل و مرطوب و شهر زنجان دارای اقلیم سرد می‌باشد. بنابراین اقلیم ماسوله تلفیقی از این دو اقلیم است. ماسوله زمستان‌های بسیار سرد و تابستان‌های معتدل دارد.

معماری بومی

اصطلاح معماری بومی، گاه با معماری سنتی و گاه معماری محبوب مترادف می‌گردد این معماری توسط تعداد کمی از افراد متخصص و با برنامه تدوین شده ساخته نشده است بلکه در ادامه فعالیت تمامی مردمان دارای تجربه پیشینه

یکسان و در دامنه محدودی از تجربه توسط افراد عادی شکل گرفته است و سینه به سینه از نسلی به نسل دیگر انتقال یافته است (Noble: 2007). پائول اولیور در کتاب خود تحت عنوان "مساکن" تعریف ساده و در عین حال متفاوتی از معماری بومی ارائه می‌دهد: "معماری بومی معماری مردم، ساخته شده توسط مردم، اما نه برای مردم است" (Oliver: 2003).

رودوفسکی در کتاب خود با عنوان «معماری بدون معمار» معماران و خالقان این آثار را هنرمندان ناشناس این نمایش، سازندگان بی سواد، معرفی می‌کند که در زمان و مکان ویژه استعداد قابل تحسینی را در انطباق ساختمان در طبیعت پیرامون از خود نشان داده‌اند و به جای تلاش در جهت تسخیر کردن و تحت سلطه در آوردن طبیعت، کاری که امروزه اغلب معماران انجام می‌دهند، تنوع آب و هوایی را پاس داشتند، و توپوگرافی و عوارض زمین را به یاری طلبیدند (Roudofski, 1975).

ویژگی‌های معماری بومی

برای معماری بومی می‌توان ویژگی‌های زیر را در نظر گرفت:

۱. هر معمار یا هر شخصی که پیکره ساختمانی را فارغ از دستورها و نمونه‌های طرح و اجرای از پیش تعیین و تدوین شده برپا می‌دارد و بنایی را هماهنگ با بناهای موجود و در میان آنها یا در کنار آنها جای می‌دهد، به شرط آزاد بودن در اندیشه و آزاد بودن در اعمال سلیقه خویش، در ترکیب‌ها، در اندازه گذاری‌ها، در انتخاب رنگ‌ها و مصالح و ابداع شکل‌هایی که نه تازه بلکه یک متغیر یا "واریان" از شکل‌های موجوداند، از آزادی‌هایی برخوردارند که به وی امکان بیان نکته یا مطلبی ویژه را می‌دهند.

از این دیدگاه و فارغ از تأثیر پذیری‌های مستقیم و منفعل از محیط (اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، طبیعی) می‌توان به کندوکاو محصولات معماری پرداخت و جویای سر و رازی شده‌که هر معمار، همانند هر شاعر و هر نقاش و موسیقیدان، به مناسبت تولیدی که به عهده گرفته می‌آفریند.

۲. هر معمار یا هر شخصی که پیکره ساختمانی را فارغ از دستورها و نمونه‌های طرح و اجرای از پیش تعیین و تدوین شده برپا می‌دارد و بنایی را هماهنگ با بناهای موجود و در میان آنها یا در کنار آنها جای می‌دهد، به رغم آزادگی و آزادهایی که در تدوین شکل مفهوم بنا تواند داشت، به محیط فرهنگی جامع یا فراگیری که در آن می‌زید بی توجه نخواهد بود؛ و از آن، چه به نحوی مستقیم و چه به طریقی با واسطه، تأثیر می‌پذیرد. در واقع این در نفس معماری بومی است که دوگونه پیوند اساسی را محترم بدارد: پیوند با محیط فرهنگی، یا با سلسله ارزش‌های فرهنگی، با سلسله رفتارهای فرهنگی و با سلسله قوانین ضمنی که در آن جاری‌اند، از یکسو؛ و از سوی دیگر پیوند با محیط طبیعی، یا با مجموعه داده‌های که سرزمین بنا به انسان عرضه می‌دارد: داده‌هایی که هم ابزار فکری‌اند و هم ابزار کاربردی؛ هم رنگ و اندازه و تناسب‌اند و هم مصالح و اجزاء و عناصر ساختمانی.

۳. هر معمار یا هر شخصی که پیکره ساختمانی را فارغ از دستورها و نمونه‌های طرح و اجرای از پیش تعیین و تدوین شده برپا می‌دارد و بنایی را هماهنگ با بناهای موجود و در میان آنها یا در کنار آنها جای می‌دهد، به رغم آزادگی و آزادهایی که در تدوین شکل مفهوم بنا تواند داشت، به محیط کم و بیش خشنی که از مجموعه روابط اقتصادی، اداری، تولیدی ساخته و پرداخته شده و حاوی فرهنگ خاص خود نیز هست، بی توجه نمی‌ماند. به میل یا با اکراه،

بر اساس مصلحت اندیشی و صرفه جویی یا بر اساس الزام‌هایی که زاده قوانین و مقررات ساختمانی حاکم بر محیط‌اند، معمار یا شخص برپا کننده یک پیکر ساختمانی، درجایی که ما معماری‌اش را "بومی" می‌نامیم، داده‌هایی که بیشتر از ابزار کالبدی‌اند تا فکری، در تدوین و اجرای محصولی که آفرینشش را به عهده گرفته مداخله می‌دهد (Falamaki, 2005).

ویژگی‌های بافت معماری بومی ماسوله

بافت شهر ماسوله همانند سایر مناطقی که در منطقه‌ی کوهستانی واقع شده‌اند به صورت پله کانی و مطبق است. از آنجا که در مناطق معتدل و مرطوب بهترین راه حل جهت تنظیم شرایط محیطی، استفاده از جریان باد و تهویه هوا می‌باشد بهترین ریخت شناسی معماری با فرم برونگرا است. در این فرم جهت تأمین آسایش انسان ساختمان‌ها را تا حد ممکن در ارتفاع بلند تراز سطح زمین و از دو یا چهار طرف باز و به صورت برونگرا می‌سازند. وجود بالکن‌ها به عنوان فضای زیستی که باعث تلفیق فضای داخلی با فضای خارجی ساختمان شده است و همچنین پنجره‌های بزرگ در نمای ساختمان همگی دال بر برونگرایی معماری ماسوله است. در ماسوله نیز مانند سایر مناطق کوهستانی، بافت شهر در قسمت پایین دره قرار نمی‌گیرد چون در هنگام شب هوای سرد که سنگین‌تر است به پایین دره نفوذ می‌کند و هم چنین در این قسمت از دره خطر سیل وجود دارد. از طرف دیگر سمت شمالی کوه همواره در سایه قرار دارد و بسیار سرد است و باعث عدم آسایش ساکنین می‌گردد. همین طور قسمت بالای کوه نیز به دلیل شدت زیاد باد و عدم وجود حصار برای کنترل آن برای استقرار بافت شهر مناسب نمی‌باشد. بهترین قسمت برای استقرار بافت شهر وسازگاری هر چه بیشتر با شرایط زیست محیطی در قسمت وسط کوهپایه و در سمت جنوبی آن است. جهت بناهی مختلف با جهت شیب طبیعی زمین هماهنگی دارد به همین دلیل بخشی از بناهای شهر رو به جنوب و تعدادی نیز رو به جنوب شرقی است. جهت‌گیری شهر ماسوله با زمستان‌های بسیار سرد و تابستان‌های معتدل در بخش جنوبی کوه برای دریافت هر چه بیشتر آفتاب جهت گرمایش در زمستان‌های برفی و سرد ماسوله نشان دهنده تأثیر شرایط زیست محیطی در شکل‌گیری بافت شهر آن می‌باشد.

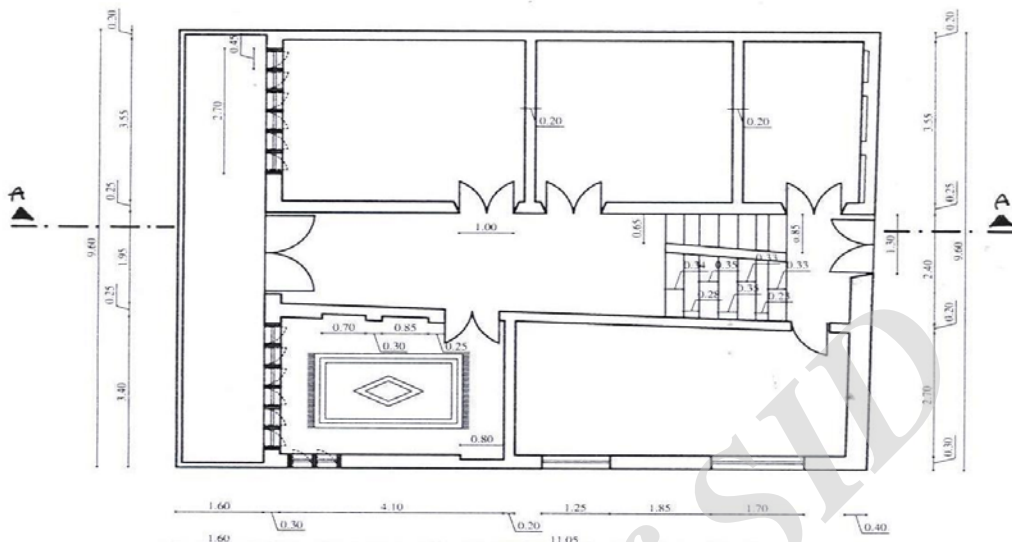
ویژگی‌های معماری مسکن در ماسوله

خانه‌های قدیمی موجود در ماسوله که تعداد آنها به کمتر از یکصد باب می‌رسد و شماری از آنان نیز در فهرست آثار ملی قرار دارند در مجموع شامل دو قسمت زمستانی و تابستانی می‌باشند:

قسمت زمستانی: این قسمت در زبان محلی «سومه» نام دارد. سومه از اتاقی کوچک که معمولاً در عقب خانه جای دارد و از نور چندانی برخوردار نیست، شکل گرفته است. در وسط این اتاق کوره‌ای که از آن برای آشپزی و تهیه غذا و هم چنین تأمین گرما استفاده می‌شود، تعبیه شده است.

قسمت تابستانی: قسمت تابستانی یا اتاق پیشخوان، دارای پنجره‌های ارسی چوبی و بالارو است. این پنجره‌ها دارای گره چینی است و با شیشه‌های رنگارنگ تزیین می‌شود. بعضی از خانه‌ها علاوه بر پیشخوان، اتاقکی بر بام منزل دارند که در زبان محلی به آن «برج» گفته می‌شود. بام هر منزل در ماسوله متمایل به کوه ساخته می‌شود و قسمت پیشین منازل بر عقب آن مسلط است.

مطابق بررسی‌ها از سال ۱۳۴۵ تا ۱۳۷۸ متاسفانه حدود ۴۵ درصد خانه‌ها در ماسوله تخریب شده و یا در حال خراب شدن است (Eslahi oryani, 1995).

تصویر شماره ۲: نمونه‌ای از پلان همکف یک خانه در ماسوله

امروزه واحدهای ساختمانی تشکیل دهنده بافت تاریخی شهر ماسوله، مشتمل بر بیش از ۳۵۰ خانه مسکونی می‌باشند که شاخص‌ترین ویژگی آن‌ها هم جواری آنهاست. این هم جواری به گونه‌ای در نظر گرفته شده که باعث می‌شود تمام خانه‌ها زنجیروار و به هم پیوسته در امتداد خطوط توپوگرافی زمین قرار داشته باشند. هر واحد مسکونی نیز بین یک تا چهار طبقه دارد که بیش از ۷۰٪ آن‌ها به صورت دو طبقه احداث شده‌اند. به طور معمول پائین‌ترین طبقه غیر مسکونی بوده و کاربرد آن‌ها انبار و طویله است. راهروی ورودی خانه نیز در این طبقه واقع است. طبقات فوقانی نیز شامل فضاهای مسکونی بوده‌اند. طبقه پائین از مصالح سنگی و طبقات فوقانی از خشت بنا ساخته شده‌اند. این معماری به گونه‌ای سازگار با شرایط اقلیمی، توپوگرافیکی و اجتماعی، فضاهای داخلی تقریباً یکسانی را شامل می‌شده‌اند.

تصویر شماره ۳: نمایی از یک خانه در ماسوله

در این شهر خانه‌ها بیشتر دو طبقه و به ندرت یک و یا سه طبقه است. دالان، انبار و پله‌های بلندی که طبقه همکف را به طبقه دوم پیوند می‌دهد جزء اساس این نوع معماری است.

در خانه‌های بزرگتر، اتاق نسبتاً بزرگی است که محل پذیرایی مهمان و اتاق کوچکتری که نشیمن گاه دائمی ساکنان خانه است، مقر زمستانی خانواده است.

در ماسوله آن چه خانه‌ها را جذاب‌تر ساخته است، قاب چوبی در و پنجره و رنگ زرد دیوارهاست که با گلدان شمعدانی زینت شده است.

معايير و دسترسى‌ها

مسیرها در شهر ماسوله با بافت شهر پله کانی طوری طراحی شده‌اند که با شیب ملایم محیط هماهنگ باشند. دونوع مسیر دسترسی‌های شهر را ممکن می‌سازد. یکی مسیرهای طولی و موازی است که تعداد این نوع مسیرها بسیار کم است و دوم مسیرهای عرضی است که تعداد آنها نسبتاً زیاد و سیرکولاسیون را بین فضاهای شهر در قست پایین و بالای شهر فراهم می‌کنند. از ویژگی‌های بسیار مهم ماسوله استفاده از بام خانه‌ها به عنوان مسیر است. شهروندان در استفاده از بام خانه‌هایشان به عنوان یک مسیر عمومی توافق دارند. در واقع پشت بام‌ها حیاط اجتماعی مردم است که در مراسم مختلف و جشن‌ها به فضاهای تجمع شهر تبدیل می‌شوند.

مصالح

مصالح استفاده شده در قسمت‌های مختلف بنا در ماسوله، متفاوت و ترکیبی از سنگ، خشت و چوب است که همگی محلی است. ایستایی بنا بر روی یک قطعه سنگ یکپارچه است. معماران محلی هیچگاه سنگ یکپارچه را نمی‌شکنند و به همین دلیل ساختمان‌ها با شیب طبیعی زمین در دو یا سه طبقه ساخته شده‌اند که هم سازگاری معماری را با توپوگرافی طبیعی محیط نشان می‌دهد و هم نوعی دید منظر بسیار عالی را برای افراد در همه طبقات و فضاها فراهم می‌کند. از نوعی خاک خاکستری رنگ که در محیط وجود دارد و "فوش" نامیده می‌شود نیز به عنوان عایق حرارتی و رطوبتی استفاده می‌شود. نکته جالب اینجاست که این خاک هر چه بیشتر پا بخورد عایق‌تر می‌شود به همین دلیل استفاده ساکنین از بام‌های خانه‌ها به عنوان مسیر رفت و آمد عمومی به عایق‌تر شدن بام ساختمان کمک می‌کند.

سازه

دیوارها معمولاً تا طبقه اول با سنگ لاشه اجرا می‌شوند و پس از سنگ لاشه از خشت با ابعاد $30 \times 30 \times 8$ سانتی متر برای ادامه دیوار استفاده شده است و بعد از آن نیز تا زیر سقف دوباره از سنگ لاشه استفاده کرده‌اند. در فواصل مختلف (حدود یک متر) و برای پخش نیروهای وارده از سقف به پایین به طور یکنواخت از کلاف بندی یا به اصطلاح محلی چوب بست استفاده شده است و نوع چوب به کار رفته در آن "مازو" می‌باشد. سپس بعد از آن که دیوار چینی به پایان رسید بر روی دیوارهای عمود بر مسیر - تیرهای اصلی و حمالی به نام "جیرین" از چوب مازو موازی با مسیر قرار می‌گیرد. تیرهای اصلی ضخامتی حدود ۴۰ سانتی متر دارند. دلیل آن این است که این تیرها در دیوار نما قرار نمی‌گیرند و وجود تعداد زیاد بازشوها است که باعث می‌شود این دیوار قابلیت باربری نداشته باشد.

از تیرهای دیگری در نزدیکی دیوارها و موازی به جرین به نام "کلیله" جهت کمک به توزیع نیروها کمک گرفته می‌شود. در برخی مواقع وقتی عرض اتاق زیادتر می‌شود از دو جیرین استفاده می‌شود. بر روی جیرین تیرچه‌هایی به نام "ورده" به فاصله ۲۰ الی ۳۰ سانتی متر و از چوب راش که از جنگل‌های همان محل به دست می‌آید استفاده می‌شود. بر روی تیرچه‌ها تخته کوبی یا دارچین می‌کنند. دارچین قطعه قطعه کردن چوب‌ها مثل هیزم است. در نهایت بر روی تخته‌ها سرخس وحشی گذاشته می‌شود که در اصطلاح محلی به آن "خرف" می‌گویند. این گیاه را در تابستان جمع آوری و خشک می‌کنند. دوام آن پس از خشک شدن افزایش پیدا می‌کند. این گیاه به عنوان عایق رطوبتی عمل کرده و مانع جذب و نفوذ آب به فضای داخلی در ساختمان می‌شود. به عنوان آخرین متریکال پوشش سقف گلی به نام "فوش" است که بر روی سرخس‌ها ریخته می‌شود که به کمک فوش شیبی ملایمی را در سقف برای دفع آب باران ایجاد می‌کنند.

محیط زیست و معماری بومی ماسوله

با توجه به تعاریف و اصول معماری و شهرسازی پایدار، به دلایل زیر، ماسوله دارای ساختاری منطبق بر اصول زیست محیطی است و دارای طراحی معماری و بافت شهری پایدار می‌باشد:

- ۱- استقرار بافت شهر در قسمت میانی کوهپایه و متناسب با شرایط اقلیمی منطقه؛
- ۲- جهت‌گیری شهر به سمت جنوب و جنوب شرقی و سازگار با شیب طبیعی زمین که منجر به بیشترین استفاده از گرمای خورشید در زمستان‌های سرد و برفی ماسوله شده است؛
- ۳- بافت شهر مطبق یا پلکانی و تراکم زیاد و گسترش خانه‌ها در ارتفاع که باعث شده تا حداقل مساحت هماهنگ با شیب طبیعی زمین به کار گرفته شود؛
- ۴- ایجاد عایق‌های حرارتی برای مقابله با سرما در فصول سرد و عایق‌های رطوبتی برای جلوگیری از نفوذ باران؛
- ۵- عدم وجود آلودگی‌های هوا، آلودگی‌های صوتی و سایر آلودگی‌های زیست محیطی؛
- ۶- استفاده از مصالح بومی مانند چوب، خشت، سنگ‌های طبیعی و... در معماری و سازه‌ی ساختمان‌ها؛
- ۷- طراحی فضاهای زیستی تابستانی همچون تالار و فضای زیستی زمستانی همچون سومه جهت استفاده در فصول مختلف سال؛
- ۸- استفاده از منابع طبیعی مانند چشمه‌های طبیعی آب برای تأمین آب مصرفی ساکنان شهر؛
- ۹- طراحی سقف شیبدار با شیب ملایم به منظور دفع آب باران و رطوبت ناشی از آن؛
- ۱۰- استفاده از شیارهای طبیعی کوه به عنوان کانال‌هایی برای دفع فاضلاب شهر؛
- ۱۱- شکل‌گیری مسیرهای ارتباطی شمالی-جنوبی بین فضاهای شهر و متناسب با توپوگرافی طبیعی زمین.

رعایت اصول معماری پایدار در بناهای ماسوله

اصولی که از دیدگاه Rosana Hart و Kelly باید رعایت شوند تا یک بنا به عنوان نمونه‌ای از یک معماری پایدار طبقه بندی شود و عموماً این اصول در معماری بومی ماسوله رعایت شده‌اند عبارتند از:

کوچک اندیشیدن، گرمایش ساختمان با آفتاب، حفظ راحتی و آسایش خود، استفاده از انرژی‌های قابل بازیافت

، ذخیره آب، استفاده از مصالح بومی، استفاده از مصالح طبیعی، حفظ جنگل‌های طبیعی، استفاده از مصالح قابل بازیافت، بادوام بودن، تولید کننده و نگهدارنده غذا.

جمع‌بندی

همانگونه که در قسمت چارچوب نظری این تحقیق گفته شد در این پژوهش از نظریه جولیان هاینز استیوارد استفاده شده است. استیوارد همچون سایر تطورگرایان سعی در توضیح فرایند تطور داشت و در این راستا به دنبال الگوی تطابق با محیط بود و این موضوع در مورد معماری نیز قابل تسری است وی بر این باور بود که جوامع انسانی از طریق مکانیسم‌هایی خاص با محیط انطباق می‌یابند. البته استیوارد بر این نکته تاکید می‌کرد که منظور او از انطباق با محیط، سرسپردگی کامل فرهنگ به طبیعت نیست. بلکه انطباق فرهنگ با محیط به مثابه عاملی است که موقعیت زیستی انسان را ارتقاء می‌بخشد. در منطقه مورد مطالعه نیز مشاهده شد معماری بومی این منطقه برگرفته از الگوهای فرهنگی و نمایانگر آداب و رسوم، روحیه، احساسات، اندیشه و عقیده، ذوق و سلیقه و هنر مردمان آن جامعه است. به طور کلی معماری بومی این منطقه برگرفته از ویژگی‌های محیطی در جهت رفع نیازهای انسانی در محیط است. در ماسوله معماری بومی روش طراحی عمومیت یافته‌ای است که از معماری مردمی زاییده شده است معماری که در ارتباط با فرهنگ، آب و هوا و مصالح ساختمانی بیان می‌گردد. و مختصات جغرافیایی و اجتماعی- فرهنگی این بوم از عوامل اصلی شکل‌گیری معماری این زیستگاه است هنگامی که معماری بومی خواستگاه‌های استفاده‌کنندگان اعم از فرهنگ و خلق و خوها را هم تراز نماید و همین طور بر عکس با نگاه به این که در هر زمان نگاه به گذشته سنتی را القا نماید و این که امروز نیز گذشته‌ای از فردا خواهد بود تلفیقی به وجود می‌آید که آن را معماری با هویت نامند.

با نگاهی عمیق به معماری ماسوله در خواهیم یافت که در ماسوله مسکن، معماری و کم و کیف آن از اهمیت بسیاری برخوردار است و علاوه بر ارزش اقتصادی، دارای اهمیت و کارکرد اجتماعی و فرهنگی نیز می‌باشد. از آنجا که فضای خانگی اولین نوع فضای معماری است که انسان آن را تجربه کرده و بنا بر زمان زیادی که در آن سپری می‌کند رابطه‌ی عمیقی با این فضا برقرار می‌نماید، لذا بایستی این فضا از ابعاد مختلف فرهنگی و جغرافیایی مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد و در این راستا باید به مطالعه‌ی تأثیر فرهنگ بر کاربری فضاها در خانه، انعطاف‌پذیری خانه بر اساس ارزش‌ها، اعتقادات و ساختار و نظام خانواده، معماری برون‌گرا و الزامات فرهنگی مربوط به آن و همچنین رابطه‌ی محیط جغرافیایی و معماری پرداخت. در مجموع می‌توان گفت؛ در معماری بومی ماسوله اگر چه به میزان استحکام بنا، و اقلیم توجه شده است اما به نیازهای فرهنگی- اجتماعی نیز توجه‌ای خاص صورت گرفته؛ بنابراین، از منظر انسان‌شناسی این، تصویری نادرستی است که خانه را تنها یک سرپناه بدانیم.

پیشنهادات

* استحکام بخشی، مرمت شهر، نظارت بر ساخت و سازها در ماسوله؛

* انجام پژوهش‌های بیشتر در قلمرو باستان‌شناسی، مردم‌شناسی و معماری ماسوله؛

* به منظور حفظ انرژی، بناهای جدید باید طوری ساخته شوند تا نیاز ساختمان به سوخت‌های فسیلی را به حداقل برساند؛

* بنا بر تأثیری که فضای خانه و تجربه‌ی آن بدلیل این ارتباط تنگاتنگ می‌تواند بر آدمی داشته باشد، فضای خانه‌های جدید در ماسوله بایستی بر اساس نیازهای آدمی و آنطور که او می‌خواهد طراحی شود.

* جهت هماهنگی بیشتر با اقلیم، بناهای جدید باید طوری طراحی شوند که با اقلیم و منابع انرژی موجود در محل احداث هماهنگی داشته باشند؛

* همچون گذشته تمام اصول معماری جدید ماسوله باید در یک پروسه کامل که منجر به ساخته شدن محیط زیست سالم شود، تجسم یابد؛

* نظارت بر ورود بیش از حد گردشگران به منظور جلوگیری از تخریب بناها و همچنین جلوگیری از پیدایش تغییرات نامطلوب فرهنگی؛

منابع فارسی

- Abdoli, Ali (1380) Comparative culture of Taleshi, Tati, Azari, Tehran: Publication of Public Joint Stock Company.
- Amir Ahmadian, Bahram (1392) country divisions in the Encyclopedia of the Islamic World.
- Aslane, Ebrahim (1374) Gilan Book, Tehran: pajoheshgaran' Publishing.
- Center for cultural and tourism heritage in Masouleh (2007) Masouleh Book, Rasht: Ilia Publishing, First Edition.
- Dekhoda, Ali Akbar (1392) Dekhoda Dictionary.
- Dyanov, Avon (1380) Med History, translated by Karim Keshavarz, Tehran: Scientific and Cultural Publishing.
- Falamaki, Mohammad-Mansour (2005) Study in the Restoration of the City, Tehran: Samt Publication.
- Flamaki, Mohammad-Mansour (2007) Modernization and refurbishment of the city, Tehran: Samt Publication.
- Haeri, Mohammad Reza (2005) The Role of Space in Iranian Architecture, Tehran: Cultural Research Bureau Publishing.
- Ivazian, Simon (1376) Preserving the values of traditional architecture, in contemporary Iranian architecture, The Magazine of Fine Arts, No. 2, Spring 1997.
- Manzahadi, Mehdi (2006) Sustainable development in the shadow of city lights, Tehran: Nasr-e Khak publishing.
- Pandy, keyvan (2009) Masouleh Negin Iran Earth, Tataati Publishing.
- Rappaport, Amos (2009) Anthropology of Housing, translated by Khosrow Afzalian, Tehran: Honarmand Publishing.
- Redofski, Bernhard (1353) Architectural architecture, native architecture, brief introduction of Birish architecture, translation of Mohammad Reza Pouyeshmand, Farokh Kianartisi and Javad -Mohammadzadeh, Tehran: gam publishing.
- Rahnamee, Mohammad Taqi (2001) The Causes of the Influence of Turkish and Gilaki Languages in Talesh, Quarterly Journal of Talesh Studies, Vol. 2.
- Sharfi Masuleh Farhad and Foroughi Masouleh Naser (1993) My Town Masuleh, Gilan: Masouleh Municipality Publishing.
- Statistics Center of Iran (2008) Gilan Statistical Yearbook.
- Zahedi, Shams al-Sadat (2010) Sustainable Development, Tehran: Samt Publishing.

منابع لاتین

- Bourgeois, Jean-Louis (1983) Spectacular vernacular: a new appreciation of traditional desert architecture. Salt Lake City: Peregrine Smith Books.
- Kerns, Virginia(2003)Scenes From The High Desert: Julian Steward's Life and Theory University of Illinois Press.
- Moore, J (2000) Placing home in context, Journal of Environmental Psychology.
- Noble, Allen George (2007) Traditional buildings: a global survey of structural forms and cultural functions. London: I. B. Tauris.

Mark Jarzombek(2013) Architecture of First Societies: A Global Perspective, New York: Wiley & Sons press.

Oliver, Paul(2003) Dwellings, London: Phaidon Press.

Rudofsky, Bernard (1987) Architecture without Architects: A Short Introduction to Non-Pedigreed Architecture. Albuquerque: University of New Mexico Press.

Steward, Julian H(1990) Theory of Culture Change, University of Illinois Press.

Archive of SID